

Laki László

Ingázás külföldre

(Hazai munkanélküliség – külföldi munkavállalás)*

Köztudott, hogy a hazai munkanélküliség rendkívüli differenciáltságot mutat a területek és a településtípusok szerint. A nyílt munkanélküliség már megjelenése kezdetén is az ország infrastrukturálisan és gazdaságilag legfejlettebb területein és falusias településein kezdett sűrűsödni, ami a munkanélküliség tömegessé válása idején a „kelet–nyugati” lejtőben öltött látványos formát. A későbbi gazdasági és munkaerőpiaci fejlemények – az egyik oldalon például a privatizáció, a külföldi tőkeberuházások, a munkaerő-kereslet élénkülése; a másik oldalon a gazdaság leépülésének folytatódása, a beruházások hiánya, a tartós munkanélküliség tömegessé válása – nem változtattak lényegesen a már kialakult helyzeten. Pontosabban amennyiben mégis, annyiban felerősítették a differenciálódást, és még markánsabbá tették a területi-településbeli különbségeket.

Mindezzel azt kívántam jelezni, hogy jóllehet a hazai munkanélküliségről, annak jellemzőiről, lefolyásáról, kezeléséről és várható alakulásáról globálisan sok mindent el lehet mondani, szakmai és politikai szempontból igazán használható képet mégis csak akkor lehet adni, ha megkíséreljük feltárni a társadalomban e területen fennálló differenciáltságot.

A fenti szempontok és megfontolások figyelembe vételével arra vállalkoztam, hogy a magyar gazdaságban és munkaerőpiacon végbement drámai folyamatok egy sajátos típusát próbáljam meg leírni. Nevezetesen: arra kerestem a választ, hogy vajon mi történik egy olyan térséggel és annak lakóival, amely a hetvenes évekig döntően mezőgazdasági jellegű volt, majd ezt követően iparosították, hogy azután a kilencvenes évek válságkörülményei közt bezárják az odatelepített üzemeket, és elbocsássák a dolgozóikat. (Meggjegyzem, hogy nem speciálisan magyar problémáról van szó, sokkal inkább egy, az államszocialista viszonyok közti Kelet-Európa tipikus jelenségéről, hiszen ezekben az iparilag fejletlen országokban sok helyütt a hatvanas és hetvenes évektől kezdve kerül sor jelentősebb vidéki ipartelepítésre, és az addig zömében mezőgazdaságban dolgozó népesség ipari munkássá válására.) Másként fogalmazva: az államszocialista redisztribúció egy sajátos ipa-

* A kutatást az Aktív Társadalom Alapítvány és az Institut für die Wissenschaften von Menschen támogatta. A kutatásban részt vett Simon János szociológus.

rosítási–fejlesztési típusát kívántuk megvizsgálni, amelynek az volt a fő jellegzetessége, hogy az addigi fejlődési pályáról külső tőkeallokációval a gyors iparosodás irányába kilendítették az érintett településeket és mikroövezeteket, majd néhány évtizedes iparosodás után, a kilencvenes évek eleji gyárbezárásokot követően, megtört ez a fejlődési szakasz. Ettől kezdve egy új fejlődési pályára kerültek–kényszerültek az érintett települések. Ezt a folyamatot ma még – néhány évvel a helyi ipar összeomlása után – korai lenne megítélni. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az iparosodás folyamata lelassult, dinamikája megtört, államosított formája véget ért, de hogy csupán egy időleges megtorpanásról van-e szó, avagy hosszabb stagnálásról, netán fejlődési megrekedésről, esetleg egy új fejlődési irány kialakulásáról, azt egyelőre nem lehet tudni. Az is bizonyosnak látszik, hogy az elmúlt évtizedekben ipari bérmunkássá váló, életvitelüket, életmódjukat, munkahelyi karrierjüket stb. ekként szervező emberek a gyárak bezárását és elbocsátásukat követően szintén merőben új munkaerőpiaci, elhelyezkedési, megélhetési körülmények közé kerültek. Egyfelől kérdés, hogy az évtizedes iparosodás kínálta megélhetési és fejlődési irányhoz képest a jelzett tőkekivonás és az ezt követő tömeges és tartós munkanélküliség milyen megélhetési alternatívákat és lehetőségeket kínál számukra: hogy tehát tovább tudnak-e haladni a bérmunkás vagy az alkalmazotti lét irányába; esetleg a bérmunkás lét és a mezőgazdasági önellátás és kistermelés félproletár kombinációját lesznek-e kénytelenek folytatni; netán az állami segélyek és az alkalmi munka „kettősségére” kényszerülnek építeni további életüket. Másfelől kérdés, hogy maguk az érintettek milyen erőforrásokkal rendelkeznek; miként élik meg és értékelik léthelyzetüket és lehetőségeiket; milyen személyes vagy családi értékek és törekvések mentén szervezik életüket, és milyen túlélési és kitörési stratégiákat követnek.

*

A továbbiakban e kutatás egy sajátos összefüggését mutatom be, nevezetesen azoknak az egyéneknek és csoportoknak a helyzetét, akik, illetve amelyek e viszonylag zárt, alacsony keresetekkel, tömeges és tartós munkanélküliséggel, továbbá egyéni és családi tulajdonhiánnyal jellemezhető helyzetből a külföldi munkavállalás felé törekedve keresik a kitörés lehetőségét.

Részlet egy orvosnővel készült interjúból:

...Nem volt jellemző eljárás. A település közlekedési szempontból nincs különösebben szerencsés helyzetben. Tehát nincs főútvonallal mellett, a vasúti közlekedés meg átszállással oldható meg, és nincs a környéken olyan ipari potenciál, ahová érdemes beutazni. Külföldi munkavállalás már korábban is volt, de nem volt jellemző. Kitörési pontot a tengizi munkavállalás az adott esetben csak egy-egy család számára jelentett.

– Körülbelül hányan?

– Körülbelül húsz-huszonöt embernek. Ez nem volt hatalmas kontingens, és döntően keletre irányult.

– Most viszont nyugatra...

– Igen. Ez jelentősebb volumen. Szerintem olyan száz-százhusz ember lehet.

Erről úgy szerzek tudomást, hogy az alkalmassági vizsgálatok során a rendelésben kiderül, hogy ő külföldre megy dolgozni. Vagy éppen a felesége panaszkodik, hogy a gyerek beteg, itt vagyok egyedül, az anyósom is a nyakamon van. Kérdezem, hogy miért van egyedül; hát a férjem két hónap múlva jön haza. Szóval, ilyen és hasonló helyzetekből derül fény a külföldi munkavállalásra.

– Ezek hivatalos munkavállalások?

– Igen, hivatalosak. Az alkalmassági vizsgálatokat az alapellátásban végzzük, és ha gond van, akkor kerül másodfokra.

– Kik ezek az emberek?

– *Döntően fiatal családapák. Szakképzettek: festő-mázoló, autószerelő, karosszerialakatos, építőipari burkoló, kőműves.*

– A cél Németország?

– *Egyértelműen Németország. Kevésbé Ausztria...*

Mint az interjúból kiderül, a külföldi munkavállalásnak vannak hagyományai a környéken. Már az államszocializmus időszakában is – közelebről a nyolcvanas évek közepétől – többen vállaltak külföldön munkát, a korabeli lehetőségeknek megfelelően szinte kizárólag a volt szocialista országokban. A cél csak részben volt az interjúban is említett Tengiz, hiszen az ide telepített híradástechnikai gyár a volt Szovjetunió egész területére szállított telefonközpontokat, így az üzem munkatársai az ország más területére is eljutottak. Ezenkívül a körzet más cégei is szállítottak termékeket a külföldi piacokra, továbbá jó néhány, az NDK-ban bér munkát vállaló cég a környékről toborzott lakatos, csőszerelő, hegesztő stb. szakmunkásokat. Végül is az interjúban érintett, „döntően keletre” irányuló külföldi munkavállalás inkább a volt szocialista táborot jelenti.

Az interjúalany már ezeket a munkavállalásokat is „kitörésnek” minősíti. Ezen részben más értendő, mint amilyen értelemben mi ezt a fogalmat a jelenlegi munkaerőpiaci és megélhetési állapotokra vonatkoztatva használjuk. Akkor ugyanis mind a helyi, mind a tágabb hazai munkaerőpiacon el lehetett helyezkedni, a bérekből és fizetésekből szerényen, de biztosan meg lehetett élni, és az egyéni-családi jövedelmeket a második gazdaság formáival is kiegészíthették, akik élni akartak ezzel.

Annyiban azonban már akkor is kitörésnek számított egy-egy külföldi munkavállalás, amennyiben azzal két-három év alatt annyit össze tudtak spórolni az érintettek, hogy itthon meg tudták oldani a lakáshelyzetüket, kocsit vagy egyéb tartós fogyasztási cikket tudtak vásárolni. Sőt, a vállalkozóbb kedvűek és ügyesebbek már ebben az időszakban összegyűjthettek annyi tőkét, amennyi egy korabeli, kisebb családi vállalkozás elindításához elégséges volt. Ebben az értelemben kétségekívül mintául szolgáltak a külföldi munkavállalás szocialista formái is mindazoknak, akik a számukra fontos társadalmi javakhoz (pl. lakás, autó) a szokásosnál jóval gyorsabban hozzá akartak jutni; szűkebb környezetüknél jobban szerettek volna élni, netán vállalkozóként keresték boldogulásuk útját.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint a külföldi munkavállalás mögött azonban nem kizárólag csak anyagi-gazdasági törekvéseket kell feltételeznünk, még az államszocialista viszonyok között sem. Találkoztunk olyan

emberrel, aki fiatalon belekóstolván ebbe az életformába, úgy döntött: amíg van rá lehetősége, és kitűzött célját nem éri el, addig csinálja. Ez – ha nem jelent is folyamatos kintlételet a számára – már tíz esztendeje tart. Kezdte az Ural környékén, folytatta Ausztriában, és most Németországban dolgozik. Még ma is reménykedik, hogy meg tudja hosszabbítani a kintmaradását, vagy ha nem, akkor abban bízik, hogy egy-másfél év múlva ismét kikerül.

Azután találkoztunk olyannal is, aki családi válságát és az ebből adódó lakásproblémáit – a válás utáni egzisztenciateremtés anyagi feltételeit – kívánta ezzel a módszerrel megoldani. Számba véve a válás utáni közös lakáshasználat hátrányait, saját pénzügyi lehetőségeit és a külföldi munkavállalás járulékos előnyeit (így például amíg ő külföldön dolgozik, és megkeresi a „lelépési” díjat, addig a volt felesége élhet a közösen szerzett lakásban), ezek alapján döntött a külföldre távozás mellett. Ez 1989-ben történt. A rendszerváltást már az NDK-ban élte meg, de nem jött haza mindaddig, amíg nem volt muszáj, vagyis 1994 januárjáig. Hangsúlyozom, hogy muszáj volt hazajönnie, hiszen ismerte a helyi munkaerőpiaci helyzetet, és tudta, hogy itthon nem nagyon tud elhelyezkedni. Mint ahogyan valóban nem is tudott, hiszen hazajövetelét követően fél évig munkanélküli volt. Őt tehát a kényszer hozta haza.

Megint másokat – és ez már a kilencvenes évek utáni állapotokra vonatkozik – hasonló módon a kényszer visz külföldre. Legtöbbjük fejében mindaddig komolyabban meg sem fordult a külföldi munkavállalás gondolata, amíg munkanélküli nem lett; nem kellett szembenéznie azzal, hogy bár dolgozik, de egyre rosszabbul él; saját és családja szükségleteit egyre kevésbé tudja kielégíteni, a lakás OTP-tartozását nem képes fizetni, netán felesége is elvesztette állását. Mint azt egyikük oly szemléletesen megfogalmazta: „...a munkanélküliség lehúzott a sárba”. És itt újra e kitörési forma mintaadó szerepét kell hangsúlyoznunk. Nevezetesen: a saját egzisztenciájuk megalapozását vagy családjuk megélhetését e módon sikeresen megoldó személyek követendő mintaként szolgálnak az itthon hasonló helyzetben lévő ismerősök és rokonok számára. És itt ne csak az önkéntes mintakövetésre gondoljunk, hanem a mintakövetés kényszerű formáira is, azokra, amelyekkel a környezet nyomást gyakorol az egyénre, a minta állandó felemlítésével, jóllehet az érintett számára az nem is vonzó, és nem is nagyon szeretné követni. Találkoztunk olyan beszélgetőpartnerrel, akinek családjában többen is Németországban dolgoznak, és a hosszú ideig ellenálló férjet végül is húga vette rá „bezzeg a sógorodék” zsarolással erre a lépésre. Pedig neki volt itthon munkahelye, amelynek létét jó ideig ellenérvként használta a maga igaza alátámasztására. Csakhogy amíg ő havi 18–20 ezer bruttót vitt haza, addig a sógora családja ennek a sokszorosát, és amíg nekik állandó gondot jelentett a lakástörlesztés előteremtése és a normális megélhetés biztosítása, addig ők egy év alatt kifizették az OTP-tartozásukat, majd a bútort és az autót is kicserélték. A helyi és a német keresetek közti eltérés tehát akkora, hogy a hazai viszonyok között az életszínvonalban már rövid távon is – mondjuk, egy-másfél év alatt – olyan szembeötlő különbségeket produkál, hogy a külföldi munkavállalásnak „ellenállók” is kénytelenek feladni meggyőződésüket.

Ez egyben azt is jelzi, hogy a külföldi munkavállalás kényszere túlmutat

a munkanélkülieken, és a helyi munkaerőpiacon kialakult, rendkívül alacsony bérek miatt az állásban lévők számára is mindinkább követendő mintát jelent.

Mind a külföldi munkavállalók, mind a környezetük egyetértett abban, hogy a kitérésnek ezt a módját elsősorban a leginkább vállalkozó kedvű, a legtörekvőbb és legnyitottabb emberek választották, és persze a képzetebbek. Az egyik beszélgetőpartnerünk, aki egy német autógyárban szerelőszalagon dolgozik (vagyis egyszerű betanított munkát végez), elmondta, hogy magyar munkatársai között műszaki és mezőgazdasági főiskolai végzettségűtől kezdve a katonatisztné és rendőrön át egészen az ácsig és kőművesig szinte minden szakterület képviselve van. Mint mondta, „szakmunkás alatt” azonban nem dolgozik magyar munkavállaló ezen az összeszerelő-szalagon. A kikerülni vágyók és kintmaradni akarók vállalkozó kedve láthatóan nem ismer határokat. Ezt nemcsak az mutatja, hogy a főiskolát végzetek egyszerű és monoton, jó esetben bonyolultabb betanított munka szintű tevékenységeket is elvállalnak, hanem az is, hogy a piaci kereslethez igazodva az agronómus és az útépítő munkás is gyorsan „átképzí” magát kőművéssé. Ezek az emberek szinte nem ismernek lehetetlent, nem válogatnak a munkafeladatok között, és csaknem mindent elvállalnak, amit felkínálnak nekik.

Nincsenek megbízható adataink arról, hogy a környékről hányan is vannak külföldön. Az idézett interjú alanya 100–120 főről tesz említést, egy másiké 80–100 emberről beszél, van, aki ennél többre, a helyi előjáróságok képviselői pedig ennél kevesebbre becsülik a külföldön dolgozók létszámát. Az eltérések egyik oka az, hogy a kint dolgozók jórészt csak azokról a helybeliekről tudnak, akik együtt mentek ki, vagy akikkel ott kint találkoztak. Miután különféle módokon lehet kijutni, a csoportosan kikerülőket nem tudnak a többi csoportról vagy az egyéni munkavállalókról, és viszont.

A másik ok az, hogy a huzamosan kint lévők mellett gyakran csupán egy-egy célfeladatra toboroznak munkásokat. Ezek a „csapatok” két-három hónapra szerveződnek, majd hazakerülnek és feloszlanak, hogy azután – akár néhány hónapon belül – újraszerveződjenek, de már megváltozott létszámban és összetételben. Ezeket a mozgásokat valójában nem követi senki, legfeljebb hallomásból tudnak róla az emberek. További ok, hogy a külföldi munkavállalásról talán a legtöbb ismerettel rendelkező orvosok is csupán az alkalmassági vizsgálaton résztvevők számát ismerik, azt azonban már nem, hogy közülük tényleges hányan is jutottak ki. Előfordulhat, hogy valaki azonnal kikerül, de nem ritka a hosszabb várakozási idő sem. Ezenkívül a „nem hivatalos” munkavállalók már az orvosnál sem jelennek meg, hiszen tőlük senki sem kér ilyen igazolást. Az elmondottak miatt azután folyamatosan változik a kint lévők száma; hol 120 fő a tényleges létszám, hol ennél több, hol pedig kevesebb. És miután az érintettek ezt többnyire nem jelentik be sehol – bár van ilyen kötelezettség –, mindenki csupán becslésekre hagyatkozik.

*

A kikerülésnek sokféle módja van. Volt olyan, akit ugyanaz a cég vitt magával Németországba, amelyik Tengizben is alkalmazta. Az illető Tengizből való hazatérte után néhány hónappal már egy Hannover környéki építkezésen

dolgozott. Neki tehát a kisujját sem kellett mozdítania azért, hogy Németországba kerüljön.

Mások egyénileg próbálkoztak. Az egyik beszélgetőtársunk például kiutazott abba a német autógyárba, ahol ismeretei szerint alkalmaztak magyar vendégmunkásokat, és a személyzeti osztályon jelezte munkavállalási szándékát. Ott kitöltették vele a jelentkezési papírokat azzal, hogy majd ők hivatalosan elintézik a magyar hatóságoknál a formaságokat. Bár hónapok teltek el a jelentkezés után, és még kétszer ki kellett mennie érdeklődni, végül is sikerrel járt a „személyes” kapcsolatfelvétel. E „személyes” ismeretségnek azután a későbbiekben is hasznát látta, amikor kinttartózkodásának meghosszabbításához kapott segítséget. A „hivatalos–személyes” kapcsolatkiépítésnek ez a módja azonban költséges, hiszen többször is ki kellett utazni, így ezt sokan nem is tehetik meg. A sikeres egyéni próbálkozások döntő többsége természetesen abban a láthatatlan kapcsolati hálóban szövődik, amelyet a haverok, barátok, rokonok és ismerősök jelentenek. Hol egy katona barát, hol egy falubeli haver, hol egy volt munkatárs, hol a testvér, hol a sógor, hol egy rég nem látott ismerős szól, hogy „most gyere”. Találkoztunk olyannal, akinek egy szomszéd falubeli ismerős azzal a feltétellel szerzett munkát, ha az illető sógorát sikerül rábeszélnie és magával vinnie Németországba.

Az ismeretségi kör nyilvánvalóan nem szorítkozik csupán a magyarokra. Azokat, akik beszélnek németül, és akikkel a kinti munkaadójuk elégedett, szükség szerint nemcsak ismét meghívják dolgozni, hanem alkalmanként a németek kézről kézre adják őket. Ez főként a vendéglátásban dolgozóknál – szakácsoknál, felszolgálóknál – van így, ahol a munkabírás, a megbízhatóság, a sokoldalúság, az engedelmesség, az olcsóság, igénytelenségük a lakás- és munkakörülményekkel szemben stb. kapóssá teszik őket.

A kevésbé szerencséseknek azonban a munkaközvetítőkhöz és a kint munkát vállaló cégekhez kell fordulniuk, vagy meg kell várniuk, míg valaki a környéken toborozni kezd. Az ügyesebbek egyszerre több helyen is jelentkeznek, remélve, hogy ezzel jelentősen lecsökkenthetik a várakozási időt. Ez hol bejön, hol nem. Találkoztunk olyanokkal, akiket egy időben több cég is, hosszú ideig csak hitegetett a kiküldéssel. Többben – főként szakmunkások – csoportokba szerveződve próbálták külföldi munkavállalási esélyeiket növelni, és a cégnél nem egyénileg, hanem csoportosan jelentkeztek. Jóllehet a többi külföldi munkavállalási formánál sem kevés a kockázat, adataink szerint mégis talán ez utóbbinál a legnagyobb. Ugyanis amíg az „ismertségi–rokon” munkaközvetítő háló valós és használható információkhoz juttatja tagjait a lakás- és munkakörülményekre, a fizetésekre, a bánásmódra stb. vonatkozóan, addig a munkaközvetítők, a toborzók és az ismeretlen vállalatok ígéreteiből csupán később és a helyszínen derül ki, hogy mi igaz, és mi nem. Volt olyan, aki az újságból kinézett magánközvetítőnél jelentkezve lefizette a nem kevés közvetítési díjat, és a mai napig sem kapott semmiféle értesítést ügye állásáról. Ennek már több éve. És olyan is volt, hogy már a toborzást követő héten kivitte az építőipari cég a jelentkezőket Németországba, és ott derült ki, hogy mitől a nagy gyorsaság: sürgősen új embereket kellett sorozni azok helyére, akik a rossz lakáskörülmények, higiéniai viszo-

nyok, az embertelen bánásmód, a kiszámíthatatlan és alacsony bérek elől hazamenekültek. Két és fél hónapnál tovább azonban az újak sem bírták, hogy konténerben kell lakni, hogy nincsen rendes tisztálkodási lehetőség, hogy nem tudtak „normálisan” főzni, mosogatni és mosni, továbbá, hogy 800 márkát ígértek nekik, de csak 500-at kaptak. És még ezt a rendkívül alacsony keresetet is részletekben és utólag kapták kézhez. Két és fél hónap után az újonnan jöttek egy jelentős része is felkerekedett, és a cég vezetőinek ígéretései ellenére a lehető leggyorsabban hazautazott.

Nem sokat tudunk meg arról a kérdésről, hogy vajon egy-egy sikeres közvetítésnek-kijutásnak van-e ára, és ha igen, milyenek a tarifák. Nem a hivatalos közvetítői díjakra gondolunk, hanem arra, hogy a cégek azon emberei, akik végül is eldöntik, hogy ki megy és ki marad, az érintettek számára előnyös döntésért hallgatólagosan elvárnak-e, avagy ténylegesen kérnek-e „fejpénzt”. Arról, hogy a jelenség létezik, azoktól tudunk, akiknek a kinti munkavállalása kudarcba fulladt, és ma már kívülállóként beszélnek róla. Azoktól azonban, akik most is külföldön dolgoznak, nem kaptunk érdemleges és használható válaszokat. Ennek sokféle oka lehet: az érintettek valóban nem fizettek „fejpénzt”; bizalmatlanok voltak, hallgatólagos titoktartás köti őket; bizonyos cégeknél kell fizetni, másoknál nem stb. Az egyik beszélgetőpartnerünk egy sajátos jelenségre hívta fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy más dolog bekerülni a külföldi munkavállalók közé, és megint más köztük maradni, ami pedig a kikerültek többségének legfőbb vágya. Ez utóbbi összefüggésben a fejpénz elveszti jelentőségét, hiszen – mint látni fogjuk – egészen más alapon szerveződik a kikerülők köre.

Részlet egy munkavállalóval készült interjúból:

- A cég válogatja az embereket?
- Nem. A cég már rég nem az utcáról veszi fel az embereket.
- Ismeretség útján?
- Igen. Ez a cég már több mint tíz éve kint van. Aki egyszer már kint volt velük, és lehúzta a maga két-két és fél évét, az felkerül náluk egy listára. És a következő két év – a pihenőidő – elteltével, ha ki akar újra menni, akkor nagy valószínűséggel ki is fog menni. Mert egyszer már bizonyította, hogy bírta a tempót, nem késik, nem iszákos stb. A másik meg az, hogy aki itt a két évet lehúzta, ismeretségre tett szert, tehát megismeri a főnököt, ... ez egy nagy család. Itt mindenkinek mindenki valakije. Úgy hívják, hogy „csókosok” az ilyen embereket. Én is „csókos” vagyok. Mindenki az, aki oda bekerül, mert az utcáról senki sem vesznek fel. Tehát azért nincs reklamáció meg ilyesmi, mert mindenki mindenkinek az ismerőse, és mindenki kristálytisztán tudja, hogy mit kell csinálni, és miért megy ki... Mindenki tudja, hogy mi van, tehát nincs reklamáció. Általában mindenki vissza is szeretne még jönni két év elteltével, és ugye maga alatt senki sem vágja a fát... Ez egy családi vállalkozás. Ide hiába jönne valaki az utcáról, akár egy marék pénzzel. Nem bíznak meg senkiben. Itt apa viszi a fiát, a fia viszi a sógort, a sógor viszi a...

Úgy gondoljuk, hogy az idézett interjúrészlet sok szempontból más megvilágításba helyezi a fejpénz kérdését. Egyrészt felhívja a figyelmet az időtényező fontosságára, vagyis arra, hogy a németországi munkavállalásra hi-

vatalos úton legkorábban kikerültek zöme olyan kapcsolati tőkét épített ki magának az elmúlt években, amellyel egy „utcáról” bejövő új jelentkező aligha versenyezhet. Mint az interjúalany megfogalmazta: „Ez egy nagy család. Itt mindenkinek mindenki valakije...”, tehát ide bekerülni többnyire valóban nem pénz kérdése. Másrészt arra hívja fel a figyelmet az idézett interjúrésztlet, hogy a német piacon hosszú ideje részt vevő magyar cégek a dolgozók időhöz kötött külföldi munkavállalása miatti folyamatos rotációt ma már nem toborzással, hanem saját „listáról” oldják meg. E „lista” jellegzetessége, hogy erre csak olyanok ajánlására lehet felkerülni, akik már „bizonyítottak”; a munkaadó erre a bizalmi tőkére alapozva fogadja el az ajánlott személyt, ami mintegy kezességvállalásként is értelmezhető. Annál is inkább, mert többnyire úgy szólnak az ajánlók és az ajánlottak közti egyezségek, hogy a „pihenőidő elteltével” ismét az ajánló személyt illeti meg az állás. Nyilvánvaló, hogy ilyen egyezségek és kezességvállalások csak egymásban bízó és egymást kontrollálni képes emberek között – apa, fia, veje, sógora, barátja stb. – jöhetnek létre, következésképpen jelentősen leszűkül a számba jöhető, ajánlható személyek köre. Ez egyben azt is jelenti, hogy az elmúlt években a külföldi munkavállalók bizonyos körében megindult a zárt csoporttá szerveződés folyamata.

Harmadrészt az interjúból az is kiderül, hogy azok az emberek, akikről az előbbieken azt írtuk, hogy többnyire nehezen – kényszerből – szánták rá magukat erre a lépésre, és a kinti munkavállalásukat ideiglenesnek tekintették, végül is nem nagyon akarnak hazatérni. Azon ügyeskednek, hogy meghosszabbítsák munkavállalásukat, és/vagy a „pihenőidő elteltével” ismét kikerülhessenek. Nos, az ambivalens beállítódás okai nagyon is kézenfekvők. Miután a helyi munkaerőpiacon nem történt változás, a hazatérők vagy nem tudnak elhelyezkedni, vagy a kinti keresetük töredékéért kellene itthon ugyanannyit, netán még többet dolgozniuk, amiből ráadásul csak alacsony életművön tudnak megélni. Ugyanakkor a kint eltöltött egy-két év keresete meghozta sokuk étvágát. Rádöbentek arra, hogy rendkívül rövid idő alatt többre jutottak anyagilag – lakásépítés befejezése, lakáskölcsön kifizetése, a lakás felszerelése, autó vétele stb. – , mint itthon tíz vagy húsz év alatt juthatnának. A gyarapodás útján elindulók kénytelenek belátni, hogy amennyiben a gyarapodás folytatásának csak ez az egyetlen lehetősége kínálkozik számukra, úgy balgaság lenne ezt feladni. A család változó és növekvő szükségletei szintén erre szorítják őket, és még az a törekvésük is, hogy az innen származó jövedelmeikből stabilizálják itthoni egzisztenciájukat, illetve, ha lehet, új kitörési utakat nyissanak maguknak. Mivel tehát súlyos érvek szólnak a kinti munkavállalás meghosszabbítása mellett, és kemény érdekek fűződnek a „listára” való felkerüléshez, és miután ennek elérése elsősorban a „családhoz” tartozás függvénye, amelyhez viszont kizárólag kapcsolati és bizalmi tőkére van szükség, és nem pénzre, úgy tűnik, hogy a fejpénz ez esetben valóban elvesztette jelentőségét.

A rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy még a leginkább vállalkozó kedvű és legfelkészültebb szakmunkások is tartottak a német munka- és főként minőségi követelményektől. Várakozással és feszültséggel teli hetek és hónapok után végül kiderült, hogy nincsenek teljesíthetetlen követelmények, de „nagyon oda kell figyelni”.

Annak, hogy a magyar Alföld közepéről egy, a precizitásáról és minőségéről híres, új munkakörnyezetbe hirtelen átkerülő embereket ez a helyzet nem állította teljesíthetetlen követelmények elé, több oka is van. Mindenekelőtt az, hogy az elvégzendő munkafeladatokat nagyon pontosan előírták, amennyire lehet, leegyszerűsítették, mások által már kipróbálták, és ezek mindenki számára is áttekinthetőek. Emellett időt adnak a begyakorlásra, sőt az ügyetlenebbeket és az átlagosnál többet hibázókat sem „barmolják” le vagy küldik el azonnal. Hallottunk olyan munkavállalóról, akit ügyetlensége miatt a német előjárók négy-öt, mindinkább egyszerűsödő munkafeladatra is kipróbáltak, de nem küldték el. Ezzel a szelekciós eljárással az egyéneket és a munkafeladatokat mintegy összehozzák, senkit sem állítanak teljesíthetetlen feladatok elé. Ugyanakkor demonstrálják az egyén felelősségét, hiszen elsősorban a szorgalmán, ügyességén, tanulékonyságán és kitartásán múlik az alkalmaztatás, a kvalifikáció és a kereset.

A begyakorlás, az odafigyelés, a megértés és a tolerancia azonban állandó ellenőrzéssel párosul, és folyamatosan visszajelzik a hibákat, a minőségi követelmények megsértését. A betanulási idő egyben egy új munkakultúra elsajátítását is jelenti, amennyiben a munkást arra ösztönzik és kényszerítik, hogy csak kifogástalan terméket engedjen ki a kezéből, ezért a technológiai eljárást szigorúan be kell tartania, és munkáját saját magának is ellenőriznie kell.

Részlet egy munkavállaló interjújából:

Megmondom őszintén, hogy én is úgy mentem ki annak idején, hogy vittem magammal a jó magyar szokást: jól van ez így. Nem tagadom le – és ne is tagadja le senki –, mert ez így van, hogy itthon megszoktunk egy nívót, hogy jól van ez így. Pedig nem úgy van... Szóval, nagyon sokat tanultam én is odakint, mert tényleg vittem magammal azt a hanyag munkát. Nem tudom, ki hogy van vele, de nem véletlenül vannak ők ott, ahol vannak. Mi ott túlnyomórészt a mezőgazdasági gépek, pótkocsik alapereteit csináltuk, és megnézték tejtől talpig. Ha egy pici hegesztés, egy centi is ki volt hagyva, akkor vissza kellett tolatni a kocsival, és meg kellett hegeszteni. Az egyenetlésnél nagy alumínium vonalzó, léniák voltak, és azzal kellett milliméterre mérni, hogy megfelel-e a műszaki rajzon előírtaknak. Ha nem, addig kellett ütni-vágni, míg helyre nem jött... előzőleg begyakoroltatták velünk a hegesztési technológiát. Volt négy-öt alaperet, és begyakoroltatták, hogy először itt hegeszd, és odaírta a rajzra, hogy egyes. Utána itt hegeszted, és odaírta: kettes. A túloldalt hármás, négyes, ötös, ahány varrat, annyi számozás, és olyan sorrendben kellett hegeszteni. A technológiai fegyelem maximális volt.

Mindent egybevéve, a munkafeladatok pontos előírása, ezek teljesíthetősége, a begyakorlási idő alatti szelekció és ellenőrzés, az egyéni felelősség előtérbe állítása stb. együttesen azt eredményezik, hogy mindenki számára

világosan és összetéveszthetetlenül elválik egymástól az ügyetlenség és a lelkiismeretlenség. És tudatosodik, hogy az ügyetlenség érthető, tolerálható és segítségre méltó, a technológiai előírások megsértésében megnyilvánuló lelkiismeretlen munka azonban megbocsáthatatlan és büntetendő. Olyannyira, hogy figyelmeztetés, felelősségre vonás, majd elbocsátás jár érte.

Az előzetes félelmekkel szemben az előírt normák és a munkatempó sem állítják teljesíthetetlen követelmények elé a külföldön munkát vállalókat. Talán ettől tartottak a legtöbben, és nemcsak azért, mert sokat hallottak arról, hogy odakint a nyolc órát keményen végig kell dolgozni; hogy a legendásan jó munkaszervezés miatt nincs anyagihiány, nincs leállás vagy lazítás; hogy az elromlott gépek helyébe azonnal hoznak újakat; hogy nincs sétálás, beszélgetés, hosszú és gyakori cigarettaszünet, hanem azért is, mert éltek ennek hazai gyakorlatát. Mindezek ismeretében szorongással vágtak neki az útnak: képesek-e megfelelni a megnövekedett követelményeknek.

Ismét egy munkavállaló elbeszéléséből:

A szalagmunka nagyon kegyetlen volt az autógyárban. Gondolom, általában minden szalagnál így van, monoton és legalább egy hónap kell, amíg begyakorolja az ember. Utána már nem a munkára figyel, hanem a minőségre. Hát, általában mi, magyarok a rosszabb, a nehezebb munkát kaptuk. Ezeken a szalagokon jóformán nincsen német. Ötven közvetlen munkatársammal egy mester alá tartoztunk, és ebből talán kettő volt német, a többi török, jugoszláv, vietnami, ír, magyar, tehát egy vegyes felvágott. Ebből értelemszerűen az öregebb dolgozók, akik kint voltak már húsz-huszonöt éve – jugók és görögök –, olyan munkát kaptak, hogy könnyedén meg tudták csinálni: előre dolgozták magukat, elszívtak egy cigarettát, visszajöttek, behozták a lemaradást, megint előre dolgoztak, felmentek, és megittak egy kávét. A magyarok többnyire olyan helyre kerültek, ahol egy percre sem lehetett elmenni.

– *Az itthoni híradástechnikai gyárhoz képest feszített munkatempó volt?*

– *Feszített. A kettőt össze sem lehet hasonlítani. Annyira feszített volt, hogy tényleg a nadrágot sem volt időnk felhúzni. Azért van az overall, mert a nadrágot sincs időnk huzigálni.*

És egy másikéből:

... A munkafegyelem nem szigorúbb, mint otthon. Tehát nem kell kapkodni, viszont a minőségnek meg kell lennie. Ez nem azt jelenti, hogy leülhetek, mert megvan az a bizonyos tempó, amivel haladni kell. Mert teljesítményre dolgozunk, és azt – ha törik, ha szakad – be kell tartani. Tehát ha szombatig el kell végezni, amit előírtak, akkor azt el kell végezni.

Nos, be lehet gyakorolni és meg lehet szokni a hazainál sokkal feszítettebb munkatempót. Annál is inkább, mert van egy nagy előnye. Az egyén nem szorul vagy kényszerül arra, hogy utána még további munkát vállaljon. Jóllehet a szalagon fél hattól kettőig és fél háromtól éjfélig kell dolgozni, vagy az építkezéseken reggel héttől este ötig, illetve nyáron hatig, azután pincéreként kötött idő nélkül, és ez szinte minden energiát kiszív az emberből, végül is az itteni keresetből jól meg lehet élni, és a két műszak közti időt pihenésre lehet fordítani. Ezt az érintettek így is fogják fel, és életvitelüket

a munkaidő periodicitásának megfelelően szervezik. Elsődleges a munkahelyen végzett, előírt mennyiségű és minőségű munka, és minden más csak ezután következik.

A kikerülőket ezt a világot gyorsan átlátják, és gyorsan eligazodnak benne. Még a számukra szokatlan, a hazuról hozott értékrend szerint vitatható, nevetséges vagy megalázó eljárásokat, helyzeteket és szabályokat is – például az egyes munkahelyeken kialakult-kialakított merev, szinte kasztszerű kvalifikációs és hatalmi hierarchiákat; az e hierarchiák alján való elhelyezkedést; a munkahelyi főnököknek való feltétlen engedelmességet; azt, hogy a rossz vagy legrosszabb munkafeladatokat ők kapják; a munkaadó és/vagy tulajdonos érdekeinek elsődlegességét és azt, hogy ezt messzemenően szem előtt kell tartaniuk – elfogadják és alkalmazkodnak hozzájuk. Így azután csodálkozva hallgatták a munkahelyi konfliktusokra vonatkozó kérdéseinket, mivel – állításuk szerint – nincsenek ilyen konfliktusok. Ugyanis mindenki pontosan tudja, hogy mire számíthat, ha nem tartja be a technológiai előírásokat, ha iszik a munkahelyén, ha megtagadja a számára nem kívánatos, piszkos és nehéz munkák elvégzését, vagy ha ő máskor akar szabadságra menni, mint azt az üzem, illetve a tulajdonos érdekei megkívánják.

A magyar vállalatok alkalmazottaiként kikerülő munkavállalók is arról számolnak be, hogy nemigen vannak munkahelyi konfliktusok náluk sem, jóllehet a munka-, az elhelyezkedési, a bánásmódbeli és jövedelmi viszonyok sokszor messze elmaradnak a német normáktól. Betekintést nyerhetünk ezekben a különbségekbe annak a magyar munkásnak a tapasztalatai nyomán, akinek módja volt az adott üzemben egyéni munkavállalóként, majd később ugyanott egy magyar vállalat alkalmazottjaként is dolgozni:

– *A munkarendet ki dönti el? Mert, ha jól értem, ugyanarról az üzembről van szó. Tehát az egyiknél miért így van, a magyaroknál meg miért van másként?*

– *Mert a németeknél német rend szerint dolgoznak, tehát négynapos a munkahét.*

– *Ez mit jelent?*

– *Egy nap úszik. Ha most hétfőn voltam szabad, akkor a következő héten kedden, aztán a következő héten szerdán és így tovább. A szabadnap mindig egy nappal odébb kerül. A német szakszervezetek szerint a futószalagon öt napot nem lehet dolgozni, mert az már az egészségre káros, plusz az egyéniségre is rossz hatással van. Tehát öt napot zsinórban nem lehet dolgozni, így mindig kap egy szabadnapot. Itt nálunk magyaroknál nincs is olyan feszített munkatempó, mint a szalagon. Ez egy üdülő ahhoz képest. A gyárban van egy hatalmas terem, akkora, mint tíz focipálya, és ott magyar a főnök, magyar a mester, magyar a művezető, magyar a munkás. És, hogy minél nyereségesebb legyen a vállalat, mindenki öt napot dolgozik. Ahhoz, hogy mi is négy napot dolgozzunk, még egy váltás embernek kéne lennie, mert csak így lehet biztosítani, hogy mindig húsz százalék pihenőben legyen.*

– *Ezt tehát a magyarokra bízák. Itt viszont nincs szakszervezet?*

– *Nem sok.*

– *A magyarok közül nincs senki, aki felemelné a szavát...?*

– *Ilyen szófelemelésről szó sincs.*

– *Miért? Ilyenkor azt mondják neki, hogy indulhatsz haza?*

– Nem. Ennyire azért nem veszélyes. Szóval, nem kötelező kint dolgoznia senkinek. A szerződés aláírása előtt megmondják, hogy öt napig és reggel öttől délután fél háromig kell dolgozni, és akinek nem tetszik, nem kell kijönnie. Aki pedig kijön, az tisztában van vele, hogy mit kap, hogy milyen a munkásszállás, mit kell csinálnia, heti hány napban. Aki a feltételek ismeretében már kiment, az már biztosan nem fog hóbörögni, mert nem kellett volna kijönnie.

– Térjünk vissza a munkára. Mi a különbség a kettő között?

– A lenti, a német futószalagon annyit kell csinálni, amennyi elmegy a szalagon. Nálunk másként van megszervezve, mi az ajtókat szereljük. Van hat sziget, és minden szigeten mást szerelnek rá. Egy szigeten tízen dolgoznak, és mind a tízen ugyanazt csinálják. Nálunk gyakran előfordul anyaghiba, csúkos az üveg, rossz a gumi, és ezt futószalagon nem lehetne csinálni. Itt addig áll egy munkadarab, amíg kész nincs. Általában két perc van egy darabra, de előfordulhat az anyaghiba miatt, hogy tizenöt percet is áll... Ezt a művezető látja, és odamegy, hogy mi van? Fáradt vagy, lusta vagy, nincs szerencséd, sok az anyaghiba? Ha szerencséje van, akkor van ideje, hogy leüljön, és elszívjon egy cigarettát... De ha sok az anyaghiba – mert az ajtókból ugyanaz a mennyiség jön felfelé –, akkor elúszik az ebédszünet, elúszik a váltás... Egy némettel nem lehetne megcsinálni, hogy délben nem áll meg egy fél órára, és nincs ebédszünet... Itt nálunk azt mondják, hogy emberek, nincs ebédszünet, és húzzunk bele. Ilyenkor mindenkinek dolgozni kell, ebédszünet nélkül. Állva eszik mindenki, mint a ló, de mindenki megérti, hogy az anyaghiba miatt volt. Tegnap volt egy óra laza, el lehetett menni kávézni, most meg visszaüött... Volt olyan, amikor egy hónapig nem volt se kaja, se ebédszünet, se tízórai szünet, mert úszott...

– Másfajta konfliktusok előfordulnak?

– Nem, mert mindenki tudja, hogy mit csinál. Konfliktus abból lehet, hogy elalszik, későn érkezik meg Magyarországról, vagy otthon megbetegszik. Azt nem szeretik, ha otthon betegszik meg, és táviratozik, hogy hozom az igazolást... A szigeten ilyenkor kevesen vannak, és nincs váltás. Ilyenkor váltás és pihenő nélkül kell dolgozniuk a többieknek. Ezt senki sem szereti. Ha beteg, akkor is jöjjön ki, aztán majd a főnök elviszi az orvoshoz. Ő megállapítja, hogy szimulál vagy nem szimulál, de jöjjön be... Attól például, hogy valakinek eltört a lába – volt ilyen –, még lehet dolgozni. Van egy asztal. Leül mellé, aztán ott összerakja az alkatrészeket. Tehát ott nyugodtan ül, pihenteti a lábát...

Úgy gondoljuk, hogy az idézet betekintést enged abba, hogy miben tér el a német és a magyar vállalat beállítódása a munkásaikkal szemben. Például abban, hogy a szalagon dolgozók a német munkarendben négy napot dolgoznak, az ötödik napon pihennek, vagy – és ezt az egyénileg kint lévő magyar, ír, vietnami és görög vendégmunkások is megtehetik – a gyárban továbbképzésen vesznek részt. Ezzel lehetővé válik, hogy előbbre lépjenek a gyári hierarchiában, és idővel lekerüljenek a szalagról is.

A magyar vállalat azonban „nyereségre” törekedvén, öt napon át dolgoztatja alkalmazottait, mivel így egy váltás dolgozó pénzét megspórolja. Neki nem fűződik érdeke munkásainak képzéséhez, a szalagról való elkerülés biztosításához, hiszen másfél év után úgyis hazamennek, és egyébként is: a „szerződésben vállalták” az öt napot. A munkaerővel való ilyen nagymérvű

spórolás azután csaknem folyamatosan kiélezett helyzetet teremt a termelésben, amennyiben sokszor nincs ebédszünet, továbbá az esetleges megbetegedés is a munkatársak rosszallását vonja maga után, mert „nincs pihenő, nincs váltás”. Amennyire érthetőek a fenntartásaik az otthoni megbetegedésekkel és főként „igazolásokkal” szemben, annyira tragikomikus, hogy még a lábtöréses kollégát is munkába állítják. Az alkalmanként kialakult termelésbeli állapotokat nem elsősorban az a megjegyzés érzékelteti legtermészetesebben, hogy „...állva eszik mindenki, mint a ló...”, hanem hogy „...ezt egy némettel nem lehetne megcsinálni...”.

Az idézetből tehát nyilvánvaló munkahelyi feszültségekre és konfliktusokra derül fény, de arra is, hogy ezek nem öltik a munkaadók és munkavállalók közti konfliktusok képét, mivel a munkavállalók ezeket nem ilyenként „akarják” értelmezni és átélni. Sőt, e feszültségek során – furcsa módon – nagyon is megértők és szolidárisak az alkalmazó céggel szemben – „...állva eszik mindenki, mint a ló, de mindenki megérti, hogy anyaghiba miatt volt...””, és nagyon is bizalmatlanok és antiszolidárisak még a valóban beteg kollégáikkal szemben is, hiszen „...ilyenkor váltás és pihenő nélkül kell dolgozni...”.

Az adatok arra utalnak, hogy e furcsa és konfliktuskerülő munkahelyi magatartás okait a külföldi munkavállalók sajátos helyzetében kell keresnünk. Egyfelől azokban a körülményekben (munkanélküliség, alacsony hazai keresetek stb.), amelyek a külföldi munkavállalásra készítették és kényszerítették őket. Másfelől a kikerülés és alkalmaztatás módjában – főként az alkalmazó jóindulatától való, nagyfokú személyes függésben – , amibe a „szófelemlés” nem nagyon fér bele. És végül a saját alkupoziója reális felmérésében, vagyis ezek az emberek pontosan tudják, hol a helyük ebben a világban. Tudják, hogy e munkavállalás számukra rövid ideig tart; ez az állapot ideiglenes, de a hazai körülményekhez képest előnyös; az elégedetlenkedők és kilépők helyére rengetegen pályáznak, és persze itthoni életcéljaik csak így érhetőek el. Ezek elég nyomós érvek ahhoz, hogy olyan lakás-, munkahelyi vagy bánásmódbeli körülményeket is „toleráljanak” és szó nélkül hagyjanak, amilyeneket itthon nem; és elég nyomósak ahhoz, hogy fegyelmezzék magukat és kerüljék a munkahelyi konfliktusokat. Mert, ahogyan interjúalanyunk tömören összefoglalta: „...nem kötelező kint dolgozni senkinek”.

*

Adataink tanúsága szerint a külföldön munkát vállalók életvitele és életmódja három, egymással is szoros kapcsolatban lévő tényezőcsoport köré szerveződik: a munka, annak a napi és a heti periodicitása, a hazautazás, valamint a spórolási hajlandóság és kényszer.

Mint jeleztük, a kikerülőknél rendkívül rövid idő alatt kell alkalmazkodniuk az új körülményekhez, elsősorban is a munkahelyi követelményekhez, a minőségi és teljesítménybeli elvárásokhoz. Ettől függ kintmaradásuk, kvalifikációjuk, megbecsültségük és keresetük. Miután legtöbbjük határozott élet- és gazdasági célokat követ, nem engedheti meg magának a munkaadó

esetleges elégedetlenségét, rosszallását, netán fegyelmezését, ezért a munkának, a munkabeli helytállásnak rendel alá mindent. Ennek mindennapos következményeiről így beszél egy munkavállaló:

... Hát nincs is nagyon energiája az embernek elmenni. Hétköznap, amikor az ember dolgozik éjjelig, hazamegy, egy óra, lefekszik fél kettő. Alszik másnap tíz-tizenegy óráig. Felkel tizenegykor, borotválkozik, megmelegíti a kaját, megebédel, és akkor fél kettőkor indulhat befelé. Tehát van másfél óra, de ezalatt nagy dolgokat nem lehet csinálni: visszafekszik az ágyba, és nézi a tévét. Amikor reggeltől dolgozik fél háromig, megzuhanyzik, hazamegy és már fél négy. Bevásárol, négy óra. Akkor maximum elmegy egy boltba, ideoda, mert az ismerősöknek különféle kívánságaik vannak; csak ezt hozzál, csak azt hozzál, a kocsimhoz csak ez kéne, meg az kéne. És akkor ezzel eltelik a hét. A hétvége az, amikor ténylegesen ráér az ember.

– Szombattól...

– Igen. Szombaton nincs munka. Persze, van, amikor dolgozni kell, de ez nem jellemző. Tavaly, amikor rengeteg megrendelése volt a gyárnak, akkor nyolc szombati műszakot is elrendeltek. Szóval szombat és vasárnap pihenhet igazán az ember, persze, ha nem jön haza. Én minden két hétben levezetek kétezer kilométert.

Beszélgetőpartnerünk szemléletes előadásmódjában így néznek ki a szelőlőszalagon két műszakban dolgozók mindennapjai. De az építkezéseken reggel héttől este ötig-hatig, vagy a családi vendéglőkben a reggeli nyitástól az éjszakai zárásig dolgozók napi életritmusa sem mutat ennél változatosabb képet. Sőt, ez utóbbiaknál hetek olvadhatnak egybe, hiszen például a síidényben nincs se szombat, se vasárnap.

A hétköznapokat tehát a munka uralja, és az azon kívül eső időbe nem túl sok és nem túl változatos tevékenység fér bele: vásárlás, ügyes-bajos dolgok intézése, étkezés, beszélgetés, tévé, kártyázás. És nemcsak azért, mert ezek az emberek fáradtak a napi munka után, nincs elég szabadidejük, vagy szeretnek otthon lenni, hanem mert kereseteik nagysága és pénzügyi megfontolásaik efelé kényszerítik őket.

A munkacentrikus hétköznapokat a hazautazások szakítják meg. Ezek többnyire meghatározott periodicitással követik egymást, és ennek a ritmusát a távolságon, a munkaadó pénzbeli vagy naturális támogatásán túl más tényezők is befolyásolják. Például az Ausztriában vagy Dél-Németországban dolgozók, akik mindössze 800-1000 kilométerre dolgoznak a lakóhelyüktől, 10-11 óra alatt hazaérnek. Ha pénteken dél körül el tudnak indulni, akkor este tíz óra körül már otthon is vannak. Az Észak-Németországba kerülőknek sokkal hosszabb utat kell megtenniük, és ahhoz, hogy egy-másfél napot itthon is el tudjanak tölteni, a haza- és visszautazás összes ideje négy-öt napot is igénybe vesz. A szezonmunkára vállalkozó szakácsok és pincérek viszont többnyire végigdolgozzák a síidényt, és csak a vendégek elutazását követően térnek haza.

Mint már jeleztük, vannak munkaadók, akik egy- vagy kéthavonként fizetnek egy hazautazást. Ez azt jelenti, hogy a cég a saját autóján ingyen szállítja őket, vagy hogy a benzinköltséget az utazóknak kell fizetniük. (Meg-

jegyezzük, hogy voltak esetek, amikor az ingázók többször összetörték a cég kocsiját, így azt ma már csak óvadék ellenében kapják meg.)

A legtöbben azonban saját kocsin teszik meg az oda- és visszautat, de a magas költségek miatt általában nem egyedül. Sajátos csoportalakulatok szerveződnek az ingázás köré, meglehetősen aprólékosan kidolgozott és szigorúan előírt szabályokat követve. Erről egyikük így beszélt:

... Az a szólás járja, hogy aki egyszer beszáll egy autóba, az nem olyan, mint a vonat vagy a villamos, hogy kiszállok belőle. Ha egyszer másik autóval akar menni, utána menjen azzal. Tehát nincs olyan, hogy egyszer ezzel megyek, másszor azzal. Kialakult törzsközönsége van. És már előre rögzítik, hogy egy táska, egy hűtőtáska helye jár, se több, se kevesebb. Van olyan autó, ahol nem lehet dohányozni, sőt enni sem lehet bent. Ilyenkor sűrűbben megállnak. Nekem jó, mert fix utasaim vannak.

– Ők is idevalósiak?

– Igen, szomszéd falubeliek, így szoktunk mi hárman. Úgy csináljuk – mert a havernak is van autója –, hogy az egyik két héten az enyémmel jövünk, és én hozom őt ingyen, a másik két hétben az övével, és ő hoz ingyen. Csak a harmadik utas fizet. Így nem gyűrődik az autó sem annyira – ezért nem vesz senki új autót –, mert egy autót egy év alatt tönkre lehet vágni. Mi télen-nyáron megyünk, és ha nem is egy év alatt, de a munkavállalás ideje alatt kétszázezer kilométert megteszünk. Tehát egy autót el lehet gyűrni. Így jobb inkább egy olcsóbbat venni, amihez olcsóbb a bontóbeli alkatrész.

– Kialakított kapcsolataik vannak a bontókkal?

– Nem. De mindig van egy öregebb dolgozó, aki már tudja, hogy hol vannak azok a bontók, ahol olcsóbbak az alkatrészek. Ő rávezeti a fiatalokat, hova érdemes menni, hova nem, hol lehet bogarászni a roncsok között, hol nem, hol van videokamera. Hát ugye, magyarok vagyunk... Az öregek mindig kioktatják az újakat, hol az áruház, hol szokott lenni leértékelés, hova érdemes bemenni. A munkásszállás mellett van két élelmiszerbolt, de csak az egyikbe láttam magyart bemenni, mert a másik húsz-harminc százalékkal drágább.

Ezek az emberek tehát szervezett és tartós ingázó csoportalakzatokat képeznek, ahol nemcsak a hazajárás periodicitását, a költségek megosztását vagy azt rögzítik, hogy mikor kinek az autóját használják, hanem azt is, hogy hány és mekkora csomagot lehet hozni, hányszor állnak meg útközben, kit hol tesznek ki, vagy hogy lehet-e az autóban dohányozni és enni. Nyilvánvaló, hogy az ingázás eddigi tapasztalatai, az eltérő szokások, a konfliktusok megelőzésének és a különbözőségek elviselhetőségének a kényszere vezettek e részletes és rigorózus normák kialakításához.

Az elmondottakon túl még egy fontos tényezőtől függ az ingázások gyakorisága: a keresetek nagyságától és attól, hogy ebből mennyit hajlandók az érintettek a hazautazásra „áldozni”. Mint az alábbi részletből látjuk, ez csak részben érzelmi kérdés, sokkal inkább racionális megfontolás:

– Milyen gyakran járt haza?

– Hát, volt, amikor kéthavonta egyszer, és volt, amikor csak minden harmadik hónapban. Nem sokat, mert tudtam nagyon jól, hogy az ezeröttszáz-ezernyolcszáz márkából... szóval, üres kézzel nem jöhet haza az ember, a

benzin meg az útiköltség oda-vissza, ez mind viszi elfele a pénzt. Úgy voltam vele, az az elv vezérelt, hogy az embernek egyszer adatik meg az életben az a lehetőség, hogy kimehet külföldre. Ha ezt nem ragadja meg, nem él vele, akkor az annyit, mintha ki sem ment volna.

Mindent egybevetve, a külföldön munkát vállaló élet- és gazdasági céljai, amelyek többnyire a keresetek nagyságától függetlenül kondicionálják a spórolási hajlandóságot és kényszert, a kinti életvitel és életmód szinte minden mozzanatát áthatják, nemcsak a hazautazások gyakoriságát. Ezek az emberek komoly számításokat végeznek, hogy mi mennyibe kerül, mi hol olcsóbb; min mennyit lehet megtakarítani, és természetesen folyamatos megfontolás tárgya az is, hogy mit engedhetnek meg maguknak és mit nem. Nem engedhetik meg maguknak, hogy egyedül béreljenek egy 500–700 márkás lakrészt, hogy moziba járjanak, hogy este elmenjenek szórakozni, hogy étteremben egyenek, vagyis szabadidejüket ezért töltik otthon beszélgetéssel, tévénézéssel, kártyázással vagy főzéssel. A hétvégek ezért folynak a munkanapokhoz hasonló, monoton tevékenységszerkezettel, és sokuk számára ezért hat megváltásnak, ha szombatonként dolgozhat. Részlet egy munkavállaló elbeszéléséből:

– Ön minden fillért megfogott?

– Szó szerint. Én a mai napig is megiszom azt a három centet meg a két üveg sört, mert úgy vagyok vele, hogy azért mindenről ne mondjon le az ember. De mondjam azt, hogy fogamhoz verem a pénzt? Mert én tudom nagyon jól – odakint megtanultam –, hogy kurva nehéz megkeresni azt a pénzt, de annál könnyebb elcsinálni. Megtehettem volna, hogy veszek egy gyönyörű autót, villogok vele itthon, utána meg a munkánélküli segélyből annyi pénzem sincs, hogy normálisan megtankoljak. Hát ez nem életvitel. Nekem két családom van, azt normálisan fel kell nevelni...

– A túlórákat...

– Megragadtam. Maximálisan dolgoztam. Ahol háromszáz márkáért béreltem a szobát, ott a családi ház környékén önszorgalomból, hogy ne unatkozzak, jó időben füvet nyírtam. Sőt. Ugyanebben a faluban volt egy műanyagzacskó-készítő, ahol a reklámszatyrokat forrasztották. Négy hölgy dolgozott nála, négyórás műszakban, és előkészítették nekem a csomagot. Tíz márkás órabérért én műszak után két óra hosszára mentem hozzá dolgozni. Szombaton három vagy öt óra hosszára, mikor mennyi munka volt. Tehát plusz melókat vállaltam.

– Jól ismerték a környéken?

– Kis falu volt, persze, hogy ismertek. Meg is becsültek, tényleg. A kulcsot is ideadta nekem; itt van, azt' menj be a műhelybe, ha megcsináltad, bezárod és ideadod.

– A kollégáival nem voltak konfliktusok emiatt?

– Nem. Másnak más volt a felfogása, más szemlélete volt, nekem ez volt. Én igyekeztem nem bemenni velük a szállóra, hanem mentem hazafelé. Ott hárman-négyen összefogtak – ahogy elmesélték –, és másnap reggel jöttek nagy, csipás szemekkel dolgozni. Na, mondom, ezek megint ittak, cigaretta s a többi, szóval mentek szórakozni. Én ezt sem bírtam volna. Hát első volt a munka. Én csak a pénzt néztem, hogy énnekem problémám a jövőben ne legyen.

Egyáltalán nem akarjuk a fenti idézettel azt a benyomást kelteni, mintha minden munkavállaló a fenti elvek és megfontolások szerint szervezné és élné kint az életét – maga az interjúalany is említést tesz az övétől eltérő életvitelről –, de nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy a többség a kereseteit és kiadásait nagyon is racionálisan kalkulálja. (Az ivás ne tévesszen meg bennünket, hiszen ez megfelel a hazai szokásoknak, de az sem elképzelhetetlen, hogy az érintettek éppen a „honvágyból” vagy a különélésből fakadó feszültségeiket vezették le időről időre ily módon.) Szinte mindenki spórol valamire, ha másra nem, egy használt autóra, így még azok sem költekezhetnek nagyon abból az 1500-2000, netán 2700 márkás keresetükből, akik nem verték a fogukhoz a pénzt. Pontosán tudják, hogy min lehet megtakarítani és mennyit. Tudják, hogy elsősorban a lakáson, a hazautazáson, a szórakozáson és az étkezésen, és azt is, hogy 500 márka alá nemigen lehet a havi kiadásait leszorítani. Ami azon felül marad, az a tiszta kereset.

Úgy gondoljuk, spórolási szokásaikról sok mindent elárul, hogy sok helyen „hűtőtáskásoknak” hívják őket. Részlet egy interjúból:

- Az élelemre mennyit költenek?
- Ithonról visszük lefagyasztva a kaját. Ez azt jelenti, hogy hét napra hét adag, és csak zömlét, kólát vagy sört szoktunk venni.
- Szoktak főzni?
- Nem szoktunk, csak melegítjük a kaját. Van kint rendes konyha; tehát hűtőszekrény, fagyasztószekrény, mikrohullámú sütő, rezsó... Nincs rá idő.
- Beszélgettünk a munkarendről...
- Öt negyvenötökor pontosan indul a futószalag. Elindul, és tíz óraker tizenöt percre áll meg, délben ebédszünetre, és fél hétkor vacsoraszünetre.
- Mennyi az ebédszünet?
- Harminc perc.
- Meleg ételt lehet...?
- Van gyári étkezde.
- Olcsó?
- Hát, a háromezer márkához olcsó, az ezeröttszáz márkához drága. A mi cégünkötől nem szoktak elmenni. Fizetéskor, egyszer egy hónapban.

Természetesen nem mindenki visz csak előre elkészített ételt magával a hűtőtáskában – a havonta-kéthavonta ingázók ezt egyébként sem tudnák megtenni –, hanem lefagyasztott húsféleségeket is, hogy azután kint megfőzzék maguknak. Mert sokan akár naponta főzésre kényszerülnek, hiszen csak így jutnak meleg ételhez, és persze így a legolcsóbb. Mindenesetre ezzel a családdal aktívan részt vállal a spórolásban, amennyiben az otthoni szükségletek kielégítésére tartott állatokból (csirke, disznó, kacsa) a külföldön dolgozó családtag is megkapja a részét, akár nyersanyag, akár készétel formájában. E spórolási tudatnak fontos eleme az is, hogy a két ország élelmiszerárai közti eltérést forintban fejezik ki, és az így nyert megtakarítást beszámítják az utazási költségbe. Az ingázás gyakorisága és periodicitása ebben az értelemben racionális kalkuláció függvénye, hiszen beszélgetőpartnereink közül szinte mindenki az utazás költségei és a hazulról elvitt élelmiszerek által nyert megtakarítás összege közti összevetésben (is) mérlegelte a hazajárását.

Ha felidézzük a csoportosan ingázók szigorú szabályai közül a csomagok számára és összetételére vonatkozó egyezséget, akkor most érthetővé válik, hogy az „egy hűtőtáska” helye miért jár mindenkinek az autóban.

Az ingázás más összefüggésben is meghatározó jelentőségű. Többnyire éppen a hazautazásra szánt napokon vannak a szakmai és/vagy a nyelvi képzési lehetőségek. Dönteni kell tehát: utazás vagy tanulás. A legtöbben a hazautazás mellett döntenek. Miután a külföldön munkát vállalók zöme úgy kerül ki, hogy nem beszél németül, a fentiek miatt így is kerül haza. A külföldi munkavállalás hozadéka – talán a munkakultúrabelit és a gazdaságit kivéve – tehát nem túl sok, ami szoros kapcsolatba hozható azzal is, hogy kintlétiüket átmenetinek, ideiglenesnek tartják, ami jó esetben két-három évig tart, és ami felfogásuk szerint nem ér meg további energia- vagy pénzübeli befektetéseket.

*

Bár az eddigiekben sok szó esett arról, hogy az emberek milyen körülmények hatására szánják rá magukat a külföldi munkavállalásra, és arról is, hogy milyen élet- és gazdasági célokat követve szervezik kinti életüket, a kérdéskör bizonyos összefüggéseivel érdemes külön is foglalkoznunk.

Mindenekelőtt felhívjuk a figyelmet az időtényező szerepére, méghozzá kétféle értelemben is. Egyfelől abban az értelemben, hogy a kikerülés ideje egyáltalán nem közömbös sem a kitűzött célok, sem a kinti munkavállalás tényleges gazdasági hozadéka szempontjából. Ugyanis azok, akik még a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején szánták rá magukat erre a lépésre, gazdaságilag konszolidált körülmények közt hagyták itt a családjukat, általában a házastársuk is dolgozott, nem ritkán kinti keresetük mellett itthon forintban is kaptak egy közepes fizetésnek megfelelő összeget. Ekkor még úgy látszott, hogy kevéske tőkével gyorsan sikeres kisvállalkozóvá lehet válni, és kiépített kapcsolataik révén akár többször is meghosszabbíthatták kinttartózkodásukat. Időközben itthon gyökeresen megváltozott a munkaerőpiaci és a gazdasági helyzet, és amíg szűkebb környezetük a gyors elszegényedés, addig ők a konszolidált jómód, a gyarapodás, a viszonylagos gazdagodás jeleit mutatták.

Jóllehet ez a minta a később kimenő többség számára vonzó és ösztönző lehetett, de már aligha elérhető. Ők már a tömeges és tartós munkanélküliség, a minimálbér körül alakuló keresetek, a gyors infláció, a második gazdaság beszűkülése és romlása, az elszegényedés időszakában döntöttek, pontosabban kényszerültek dönteni a külföldi munkavállalás mellett. Többnyire akkor, amikor a család már felélte tartalékait, amikor már nem tudta fizetni tartozásait, amikor a családfő és/vagy a felesége tartósan kiszorultak a munkaerőpiacról, vagyis amikor – az egyik interjúalanyunk már idézett kifejezésével élve – „... a munkanélküliség lehúzott a sárba”.

Az egyik, Németországban dolgozó szakmunkás felesége (olyan családról van szó, ahol a férj is és a feleség is hosszabb ideig munkanélküli volt, és a külföldi munkavállalásra csak azután szánta rá magát a férj, amikor más

kitörési lehetősége már nem volt) a következőképp fogalmazta meg a családi célokat:

... Mi nem szórjuk a pénzt hülyeségekre, hanem arra költünk, ami nagyon kell. Rangsoroljuk, hogy mi a fontos, mit tudunk megcsinálni, míg kint lesz. Szóval, be van osztva, és nem mondhatom azt, hogy dúskálunk a pénzben. Sok célt tűztünk magunk elé, hogy mit kell megcsinálnunk ez alatt az idő alatt, hogy mit vehetünk meg, de kocsink még így se lesz. Hát az OTP-től szabadultunk meg először, azt lerendeztük. És irigykedve fogadták a szomszédok azt is, hogy én is dolgozom és a férjem is.

– Milyen OTP-tek volt?

– A lakásra. Kétezer-kilencszáz forint havonta, és emelték volna. Nem volt, már csak százhuszonötezer hátra, és kifizettük.

– Szóval, a szomszédok is látják, hogy könnyebben élnek azok a családok, ahol kint dolgozik a férj?

– Igen. Aki kint van, az könnyebben él. Meglátszik a ruházatán és a lakásán. A megjelenésén is, mert nyugodtabb. Szóval, annyira meglátszik, hogy ki van kint már elég régóta, és ki fekteti hasznosba a pénzét. Mert jó, befektetésről szó sincs, mert nálunk a pénznek helye van. De majd, ha még ki-mennek, utána esetleg mi is tudnánk valahogy befektetni vagy eltenni, hogy kamatozzon. Most még nem tudjuk megtenni, mert a lakásban átalakításokat végeztünk. Parkettáztunk.

– Van olyan a kint dolgozók közül, aki a hazajövele után komolyabb vállalkozásba kezdett?

– Még ez nem derült ki, mert csak mostanában kezdtek jobban kimenni. Eddig voltak munkahelyek, de most már ráviszi őket a kényszer. Mert annyira le vannak szerintem az emberek szegényedve, hogy nem győzik magukat helyrehozni ebből a kicsi pénzből. Ahhoz kicsi, hogy mindenre jusson. Mert jó, bőven meg tud belőle élni az ember, de a terveinek a megvalósításához kevés.

Mint az idézetből kitűnik, a tömeges és tartós munkanélküliség, továbbá az elszegényedés időszakában kimenők, akik maguk is átélték ezeket az élethelyzeteket, ettől a döntésüktől nem várhatják sorsuk gyökeres megváltoztatását. Azt azonban igen, hogy rendbe hozzák és konszolidálják zilált anyagi helyzetüket; hogy a legalapvetőbb családi szükségleteiket, elsősorban is lakásigényüket kielégítsék; hogy az elszegényedés útján megálljanak, és hogy az itthoni környezetükhöz képest jól éljenek, de élet- és gazdasági helyzetük alapvető, tartós és távlatos megváltoztatására már nem elegendő a külföldi munkavállalás pénzbeli hozadéka. Nem utolsósorban azért, mert ehhez kevés a hivatalos munkavállalási szerződésekből kikötött másfél-két év. És a korábban kimenők e tekintetben is előnyre tettek szert, hiszen kiterjedt kapcsolataik révén jó néhányuk már többször is meghosszabbította a kinntartózkodását, az újonnan kikerültek viszont még e kapcsolatok kiépítése előtt állnak.

Az egyik, mintegy tízéves külföldi munkavállalói múlttal rendelkező beszélgetőpartnerünk a következőképp összegzi ebbeli tapasztalatait:

... A kilencven százalék azért jött ki, hogy jobb életfeltételeket biztosítson otthon magának. Másfél év alatt megpróbál összeszedni egy lakásra valót vagy egy kocsiira valót, vagy valamilyen kisebb vállalkozásba belevágni. Itt

nem tud félretenni másfél év alatt kétmillió forintnál többet... Meggazdagságról szó sincs, messze van attól. Mert először kint van két évig, aztán – ha nagy szerencséje van – még visszamegy két évre, de így se bír annyit keresni, hogy itt kiugorjon a többiek közül. Hát annyira elég általában mindenkinek, hogy kifizesse a lakást, vegyen egy lakást, vagy még egy használható kocsit hazavigyen... Hát körülbelül erre elég a pénz. Aki nagyobb célokat tűz ki, annak legalább tíz évet le kell húznia.

Ha elrejtve is, de az már az előző interjúban is felbukkant, hogy a külföldi munkavállalásnak van egyfajta öngerjesztő hatása. Ami az előző interjúban vágyként úgy hangzott, hogy „... ha még kimennek, utána esetleg mi is tudnánk valahogy befektetni vagy eltenni, hogy kamatozzon...”, és ami itt tényként úgy fogalmazódott meg, hogy „... aki nagyobb célokat tűz ki, annak legalább tíz évet le kell húznia...”, nem egyéb, mint annak az állapotnak a kifejezése, amelyet legszemléletesebben az „evés közben jön meg az étvágy” szólásmondás fejez ki. A rendelkezésre álló adatok ugyanis arra utalnak, hogy az első külföldi munkavállalás kezdetekor, ha vannak is világosan megfogalmazott célok, azok meglehetősen „földhözragadtak”: jobb életfeltételek, tartozások kifizetése, használható kocs stb. Ezeket azonban nem nagyon lehet „nagyobb céloknak” minősíteni. A kintlét ideje alatt azután sokuknak abban a felettébb kellemes és ösztönző élményben lesz része, hogy a kint összespórolt pénzen itthon olyan gazdasági gyarapodást képesek rendkívül rövid idő alatt felmutatni, amelyet hazai jövedelmeikből, még a jelenleginél jóval kedvezőbb körülmények között sem remélhetnének tíz-tizenöt éven belül. A munka, a spórolás és a gyűjtés érzékelhető gyarapodásban ölt testet; a megvalósított célok újabb és újabb célokat és szükségleteket indukálnak; a korábbi vágyak és álmok pedig egyre határozottabb és egyre elérhetőbb célok formáját kezdik ölteni. És a „nagyobb cél”, a „magyar álom” ma nem más, mint „valamilyen kisebb vállalkozásba belevágni”. Ennek a realizálásához kevés a másfél-két év, ehhez szükséges a kinti munkavállalás meghosszabbítása, és ehhez kell felkerülni a különböző „listákra”. Így sokan azok közül, akiket a „kényszerűség” vitt rá arra, hogy külföldön munkát vállaljanak, most távlatos egyéni–családi céljaik akadályát látják a hazatérésben, és ezúttal ezt élük meg „kényszerként”.

Nos, a „nagyobb célt”, a vállalkozást néhány, huzamosabban külföldön dolgozónak sikerült elérnie. Az egyikük panziót épített a Tisza-tó mellett. Az ötletet korábbi, balatoni pincérkedései adták (eredeti szakmája egyébként rádió- és tévészerelő), ugyanis ott azt tapasztalta, hogy két hónap alatt meg lehet keresni a télirevalót. Az elmúlt évtizedben a Tisza-tó környékén is fellendült az idegenforgalom, és így nagyon is kézenfekvőnek tűnt, hogy a lakóhelyhez közeli Abádszalókon vegyen telket, és építkezésbe kezdjen. A mintegy 300 négyzetméter lakóterülettel bíró panzió már tető alatt volt, és a beszélgetéskor még egy év kellett a befejezéshez. Az építkezés a Németországban megkeresett pénz folyamatos „honosításával” párhuzamosan folyt, és miután a tulajdonos munkavállalása előbb járt le, mint ahogy a panzió teljesen elkészült volna, jelentős erőfeszítéseket tett kinttartózkodásának meghosszabbítására. Jóllehet a vállalkozás a vizsgálat idején még nem mű-

ködött, a tulajdonos mindenesetre nagy lépést tett afelé, hogy társadalmi státusát és egész eddigi életét a külföldi munkavállalásnak (is) köszönhetően alapvetően megváltoztathassa.

A másik vállalkozás már több mint egy éve működik. A tulajdonos négy és fél évet dolgozott külföldön, elsősorban Németországban, de hazatérte után nem tudott elhelyezkedni. Pontosabban a helyi munkaerőpiaci helyzet és a bérezési viszonyok feltérképezése után nem is nagyon törekedett erre. Azt az alternatívát, hogy 15–20 ezer forintért „visszamenjen” bér munkásnak, elvetette, mint ahogy azt is, hogy munkanélküliként felélje a kint összegyűjtött pénzét. Élettársa, aki a kereskedelemben dolgozott, azt az ötletet adta, hogy próbálkozzanak valamilyen üzlettel, és miután a város központjában lehetőség nyílt az akkor épült üzletház egyik részének megvásárlására, az elhatározást tett követte. Ekkor azonban még elképzelése sem volt az üzlet profiljáról. Tervezték: legyen ékszerbolt, fehérneműüzlet, Levis-márka-bolt. A tervezetések utáni konkrét tárgyalások nem vezettek eredményre, így, amikor az eredeti elképzelésekhez képest egészen váratlan profil kínálkozott: „csapágy”, emellett döntött. A döntés szerencsésnek és sikeresnek bizonyult, és a vizsgálat idején már az élettársnak is béreltek ugyanabban az üzletházban egy függönyboltot. Érdekes és tanulságos, hogy éppen neki sikerült a külföldi munkavállalók „nagy álmát” megvalósítania. Neki, aki saját bevallása szerint nem ezzel a céllal ment ki, a későbbiekben sem erre gyűjtött, és csak a számára, egy szakmunkás számára kézenfekvő és elérhető hazai alternatívák hiányában kezdett el e lehetőséggel foglalkozni. És ezen a ponton érdemes egy kicsit eltöprengeni azon is, hogy miként „terem” a magyar vállalkozó ezen típusa, amely szűkebb környezetében mintaadó is. Ugyanis az a tény, hogy ezek az emberek a német vagy osztrák vendégmunkási fizetésekből spórolják össze az alaptőkét néhány év alatt, és ez itthon elegendő egy kisvállalkozás beindításához, nemcsak az érintettek eltökéltségét és heroikusságát minősíti, hanem a jelenlegi magyar társadalmi-gazdasági viszonyokat is, ideértve e kisvállalkozások versenyképességének és törekenységének problémáit is.

MEGJELENT

Az elmesélt idő

Családsorsok a huszadik századból

I–II. kötet, ára 980 Ft,–

az MTA Szociológiai Intézet, a Max Weber Alapítvány
és a Kávé Kiadó gondozásában.

Kapható az Írók Boltjában, a Pont könyvesboltban,
az Örökmozgó könyvesboltban, az Osiris könyvesboltban és a Libri boltjaiban.